

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ЩОДО ЧОРНОМОРСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО СПОЛУЧЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОДОРОЖІ КУПЦІВ НА ЧОЛІ З І.КАДМІНИМ У 1702–1703 рр.)

Поєднуються дані відомої в історіографії розповіді священника І.Лук'янова про подорож Правобережною Україною з відомостями, що містяться в Російському державному архіві давніх актів про поїздку російських купців з Азова до Туреччини. Це дало змогу з'ясувати, що поїздка ця мала, крім природної економічної мети, вагомі політичні завдання (можливо навіть, останні переважали). На той час російська політична верхівка шукала способи для виведення своїх суден (спочатку торговельних) на Чорне море. На думку автора, поїздка купців була прихованою спробою поступової легітимізації присутності тут росіян. Це припущення ґрунтується на аналізі тексту царської проїжджої грамоти. Документ дозволяв купцям використовувати свої судна. Такі питання були в компетенції уряду імперії, однак грамота адресувалася представникам місцевої влади. Крім цього, купці доставили російському послу в Туреччині низку документів та матеріальні цінності, потрібні для його діяльності. Під час перебування в Османській імперії вони також передавали П.Толстому різноманітну важливу інформацію, про яку могли дізнатися у Стамбулі. Обставини подорожі купецької ватаги, зокрема значна увага до неї російського й турецького урядів, показали конфлікт інтересів Москви і Стамбула щодо влади над Чорним морем. Турецький уряд розумів плани царя й був категорично проти їх реалізації, оскільки бажав утримувати повний контроль над цією акваторією. Саме тоді турки докладали значних зусиль для підготовки до оборони від нападу з боку Росії (зокрема почалося спорудження фортеці в Керченській протоці). У 1702–1703 рр. дипломатичні суперечки між обома державами завершилися заборонаю османського уряду на використання морського шляху для торгівлі з російським Азовом. Це стало важливою ознакою погіршення ставлення Туреччини до Росії. Таке рішення мало також прямі наслідки для купців, оскільки вони були змушені повертатися у свою країну сухопутним шляхом. Але й у цьому випадку змогли прислужитися власному урядові, адже доставили в Москву важливі документи від посла, які стосувалися Османської імперії та містили дані, котрі допомагають зрозуміти рішучу позицію турецької сторони щодо Чорного моря. Особливе значення у цьому контексті мав опис імперії.

Ключові слова: Російська держава, Османська імперія, Чорне море, Правобережна Україна, торговельний шлях, Толстой, Палій.

Дослідникам, які цікавляться політичною історією Правобережної України на рубежі XVII–XVIII ст., зокрема діяльністю С.Палія, добре відомі сюжети про дві поїздки (у 1702 та 1703 рр.) московського священника І.Лук'янова територіями, які підпорядковувалися полковникові¹. Записи росіянина широко використовують автори наукових та науково-популярних

¹ Найновіша публікація: Хожение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703. – Москва, 2008. – 686 с.

праць, оскільки тут поєдналися історична значущість і жвавість оповіді. До них зверталися В. Антонович², М. Костомаров³, О. Оглоблин⁴, Г. Сергієнко⁵, В. Смолій⁶, Т. Чухліб⁷, використовуючи яскраві образи тогочасного Правобережжя, насамперед ті, що пов'язані з активністю С. Палія. Однак у цих працях відсутня детальна інформація про купців, з якими подорожував І. Лук'янов, а також і пояснення, як так сталося, що торговців супроводжували турецькі «військові люди» не тільки на території Османської імперії, а й на українських землях, які тоді перебували під владою Речі Посполитої.

Слід зазначити, що деякі російські історики вже звертали увагу на купців, які в 1702 р. прибули з Росії до Стамбула морським шляхом, а наступного року за розпорядженням турецького султана були відправлені назад, але вже суходолом під ескортом озброєного загону. Так, Т. Крилова писала про виплату П. Толстим пограбованим запорожцями грекам у березні 1703 р. частини відшкодування, гроші на що було отримано з продажу соболів, доставлених послові у Стамбул російськими купцями з Азова восени 1702 р. Оскільки турецький уряд не дозволив їм повертатися назад морем, вони жили в Туреччині до травня 1703 р. Мандрівку суходолом Т. Крилова описала таким чином: «На зворотній дорозі в Росію через Молдавію й Валахію їм було надано турецьким урядом значні податкові пільги. Товари відправлено морем до Галаца»⁸.

С. Орешкова наводить свідчення дипломата П. Толстого з донесення за квітень 1703 р. про те, що йому не вдалося відправити російських купців І. Кадміна, І. Саєва та М. Григор'єва морем до Азова на борту винайнятого турецького судна, а натомість цим людям було запропоновано вирушити суходолом через Молдавію. Посол пояснював це тим, що османська влада не хотіла, аби росіяни ознайомилися з морським шляхом, портами тощо, зокрема тому, що серед них могли бути фахівці з морської навігації та військової справи, а також тому, що російський флот міг надати допомогу одновірній Іверії, проти якої в той час таємно готувалися турецькі війська. Головне ж значення, на думку дипломата, як наголошує дослідниця, мало те, що в російсько-турецький договір 1700 р. не було включено статтю про торгівлю⁹.

² Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. – Ч.3: Акты о козаках (1679–1716). – Т.2. – К., 1868. – С.19–20, 74–76, 110–111, 156.

³ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.200–203.

⁴ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.208, 213; Орешкова С.Ф. Вступительная статья // Толстой П.А. Описание Чёрного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В.Зайцев, С.Ф.Орешкова. – Москва, 2006.

⁵ Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. – К., 1963. – С.17, 62–64, 129.

⁶ Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. – К., 1994. – С.270, 272–273, 277–278, 281.

⁷ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.264.

⁸ Крилова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. – Т.65. – Москва, 1959. – С.254.

⁹ Орешкова С.Ф. Вступительная статья. – С.36.

Зазначаючи про безуспішну спробу російського посла отримати дозвіл на відправку купців зі Стамбула на Батьківщину морем, М.Павленко наголосив, що султан наказав виділити купцям безкоштовно 30 підвід до Молдавії та супровід із 80 яничарів, а їх переїзд по території васального князівства мав оплачуватися половиною казенної ставки. Цей факт подавався в контексті зусиль П.Толстого призвичаїти турків до появи російських кораблів у Чорному морі та рішення османської влади заборонити їм плавання до укладення угоди про торговельні відносини з Москвою. Султан хотів пом'якшити враження від своєї заборони, продемонструвавши, за словами М.Павленка, «нечуваний жест» – організацію якнайкращих умов для купців при поверненні у царські володіння. При цьому історик чомусь здивувався такому рішення Стамбула: «І все це для того, щоб позбутися російських суден на Чорному морі!»¹⁰.

Наведені дослідниками факти вказують насамперед на ключовий момент подорожі російських купців – заборону османського керівництва їм повертатися зі Стамбула до Азова морем та створення сприятливих умов для поїздки до своєї країни сухопутним шляхом. А наголос на тому, що торгівці привезли послові матеріальні цінності, необхідні йому для вирішення іншого питання, указує на певну співпрацю цих людей із московським урядом.

Зіставлення інформації від І.Лук'янова та даних названих вище істориків дозволило зробити припущення, що йдеться про ту саму групу купців. Підтвердження цьому вдалося знайти під час роботи з матеріалами Російського державного архіву давніх актів, які відносяться до початку XVIII ст. Фактично цілий комплекс документів можна розглядати у зв'язку з поїздкою згаданих російських купців до Туреччини. Вони розкривають важливі аспекти торговельних відносин між обома країнами й, що особливо цікаво, показують їх у тісному переплетенні з політико-дипломатичними проблемами, які мають пряме відношення до історії України.

Уперше в документах російського посольства в Османській імперії згадка про цих людей зустрічається в листі від 10 вересня 1702 р. купця С.Рагузинського зі Стамбула до П.Толстого, який тоді перебував в Адріанополі (надійшов до посла 22 вересня). Відправник спочатку повідав, що у жовтні минулого року в османській столиці з'явилися «певні торгові люди, царської величності піддані» з товарами з Азова. Оскільки вони опинилися в незвичних для себе обставинах, то за клопотанням російського посла і князя Д.Голіцина С.Рагузинський узяв цих людей під свою опіку¹¹.

У 1702 р. останні знову були у Стамбулі та, як писав С.Рагузинський у згаданому листі, на той час уже завершили з вигодою свої справи. Автор листа хотів вирушити зі своїм товаром до Азова разом із цими росіянами. На той час він уже мав завдяки допомозі високопоставленого турецького урядовця А.Маврокордатоса султанський указ, виданий на ім'я російських купців, із дозволом доправити до Азова на турецькому судні значний обсяг

¹⁰ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С.388–390.

¹¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.89. – Оп.1 (1702). – Д.1. – Л.159.

дерев'яної олії. Найнята «шайка» вже була завантажена цим та іншими товарами й готова до рейсу. С.Рагузинський хотів узяти з собою ще й одного чи навіть двох людей зі свого дому, які допомагали б йому в організації торгівлі з Азовом. Там же він розраховував бути присутнім при приїзді царя Петра Олексійовича. До компанії С.Рагузинського планував долучитися купець-грек Яків, який незадовго до того повернувся з Азова (його брат мав свої справи у цьому місті). До російського посла С.Рагузинський звертався з пропозицією відправити якусь річ до Азова або свою дворову людину. Водночас він зауважував, що добре було б, якби з останнім вдалося відправити султанський указ до паші в Кафу про вільне проходження судна¹². Таким чином, до відплиття російських купців усе було готове й, вочевидь, вони очікували офіційного розпорядження турецького уряду.

Зупинимося на документах, які купці привезли до російського посла, що дозволить з'ясувати важливі аспекти їхньої місії – окрім торгівлі. Отже 16 жовтня 1702 р. до двору П.Толстого приїжджав В.Кузьмін – «робітник» купця з Калуги І.Кадміна, який передав послові царську проїжджу грамоту, а також низку інших паперів. Документ, датований 17 червня 1702 р., адресувався османським урядовцям: «пашам, і беям, аґам, і субашам, і кумрукчеям, і всякого військового і громадянського чину урядникам, кому про те відати належати буде»,¹³ та за своїм загальним змістом мав цілком звичайне і природне завдання – створення російським купцям сприятливих умов для ведення торгівлі на теренах сусідньої держави. Утім уважне вивчення документа дає можливість виявити і приховану мету, яка покладалася на них у контексті політики Москви.

Насамперед у грамоті зазначалося, що вона видана за чолобиттям купця І.Кадміна. А той спочатку згадував практику оподаткування підданих султана, які приїжджали з товарами до Азова. За царським указом із них бралися податки з відпускнуї ціни, а з куплених чи виміняних турками і греками «московських» товарів податки не платилися. Далі йде розповідь про попередню поїздку І.Кадміна, що відбулася 1701 р. за указом царя Петра Олексійовича. Спочатку він подорожував Дніпром до Очакова, а звідти на найнятому турецькому судні дістався Стамбула. Скарги купця були пов'язані з тижневою затримкою в Очакові та необґрунтованим і надмірними оподаткуванням¹⁴.

Далі у грамоті повідомлялося, що в новій поїзді шлях І.Кадміна «з товаришами й робітниками» пролягає в турецькі міста з торговельною метою. Вони мали вирушити з Москви, далі Доном дістатися Азова, а звідти морем – османської столиці. Висловлювалося побажання ведення купцями звичної торгівлі, збір із них податків на рівні «царських купців», незаподіяння їм кривд через зайві податки чи затримки¹⁵.

В останній частині грамоти йшлося про звернення І.Кадміна, яке привертає особливу увагу у зв'язку з політичними відносинами Москви і Стамбула.

¹² Там же. – Л.159–161, 163 об.

¹³ Там же. – Л.239, 241 об.

¹⁴ Там же. – Л.242–243.

¹⁵ Там же. – Л.243–243 об.

Оскільки його фіксація фактично означає підтримку царської влади, то є підстави сприймати звернення як її позицію. І тут помічаємо вельми цікаві моменти. Після згадки про те, що І.Кадмін просив надати царську проїжджу грамоту купецькому товариству, щоб під час подорожі не було зупинок і затримок, зазначається і спосіб, яким вони воліли їхати. Отже грамота була їм потрібна, «і щоб з купленим царгородським товаром їхати морем до Азова вільно на своїх суднах чи найнятих, а якщо царгородські товари в Азові продадуться або обмінюються, щоб йому з купленими чи з обмінними товарами з Азова їздити в Царгород за цією ж нашою великого государя проїжджою грамотою було вільно без усякої затримки, на своїх йому суднах чи найнятих». Закінчувалася грамота резолюцією московського царя про відпущення купців і зверненням до османських урядовців із клопотанням про безперешкодне ведення ними торгівлі та приязну їх зустріч¹⁶.

Як бачимо, ця історія не виглядає лише як задоволення клопотань купця, який просив допомоги у центральній владі для розвитку своєї справи. Насамперед зауважуємо, що і перша, і друга поїздки відбулися за царським указом. Уже це дає підстави припустити певну політичну складову в купецьких поїздках. Далі звертаємо увагу на задекларований спосіб подорожі між Азовом та Стамбулом. Незважаючи на категоричну незгоду османського уряду, грамота покладала на купця прийняття рішення, на яких суднах він має доставляти свої товари. Допускалося, що І.Кадмін може використовувати власні судна, а у вирішенні всіх нагальних питань, як уже зазначалося, цар Петро Олексійович звертався до місцевих урядовців Османської імперії, а не до центральної влади. Виглядало так, що у плані появи російських суден на Чорному морі все було залагоджено на користь Москви, нібито згоди центральної влади Порту вже не було потрібно. Про спосіб подорожей ішлося після інформації про податки, що сприймається як основна проблема. Ми ж оцінюємо даний факт як спробу ігнорування царем позиції турецької влади і його намагання, обійшовши Порту, добитися появи російських суден на Чорному морі.

Серед документів, привезених І.Кадмінім до Туреччини і його «робітником» переданих П.Толстому, були й матеріали, що стосувалися пограбування запорожцями у 1701 р. підданих турецького султана – грецьких купців. Зокрема це був зашифрований лист Ф.Головіна від 25 липня 1702 р. щодо позиції Москви у цій справі¹⁷ та «Виписка...» з оглядом усього її перебігу¹⁸. Також було привезено листи Ф.Апраксіна й С.Ловчикова, які стосувалися невдалої спроби купців з Азова влітку 1702 р. отримати дозвіл турків на торгівлю в Керчі, до якої вони прибули на судні, та в Кафі¹⁹.

Окрім документів, купці привезли російському дипломатові й матеріальні цінності. 30 жовтня 1702 р. прикажчик купця І.Ісаєва С.Толкачов (у документах зустрічаємо два варіанта його іменування – «Степан Кузьмин

¹⁶ Там же. – Л.243 об. – 244 об.

¹⁷ Там же. – Л.247 об. – 251.

¹⁸ Там же. – Л.251–265 об.

¹⁹ Там же. – Л.266–267 об., 273 об. – 275 об.

сын Толкачев» і «Степан Толкачев») привіз П.Толстому в Адріанополь різноманітне хутро й моржеві ікла. У листі Ф.Апраксіна до посла зазначалося, що з виручених від продажу цих товарів грошей треба було передати «торговій людині» І.Кадміну 3 тис. руб. Однак, як пояснював дипломат у донесенні до свого уряду, останній тих грошей не взяв, адже йому було наказано використати їх для купівлі кипарисів та інших дерев для садіння в азовських царських садах, натомість такого дозволу від Порти він не отримав²⁰.

Купці з гурту І.Кадміна співпрацювали з П.Толстим і в питанні надання турецькій стороні доказу порушення татарами мирного договору. 16 листопада 1702 р. на переговорах з А.Маврокордатосом посол заявив, що московські торговці, які прибули до Стамбула, зустріли людину, котру разом із товаришами було взято «у царській стороні» в полон кримськими татарами після укладення мирного договору, а потім продано якомусь туркові. Один із купців ходив із цим полоненим до певного «начальника», котрий дізнався від того про його пригоди, але нічого не зробив для вирішення проблеми. Посилаючись на положення мирного договору, російський дипломат наполіг на вимозі звільнення захоплених у полон, виплати їм компенсації за матеріальні втрати та покарання нападників²¹. Тоді П.Толстой скористався цим інцидентом для подання його турецькій стороні як порушення татарами мирних угод, що було йому вельми вигідно як для обґрунтування необхідності свого постійного перебування при султанському дворі, так і для пом'якшення резонансу від пограбування запорожцями грецьких торговців, підданих Порти. На нашу думку, у цьому випадку купці діяли за домовленістю з російським послом.

Тепер повернімося до питання про шлях, яким останні мали добиратися на Батьківщину. Як стає зрозуміло з розглянутих далі документів, вони не могли їхати в Азов. А отже можна стверджувати, що жодного позитивного результату задуми московської влади щодо розвитку такої торгівлі не мали. Купецьке товариство на чолі з І.Кадмінім було змушене повертатися додому традиційним сухопутним шляхом. Саме в той час османська влада переглянула своє ставлення щодо торгівлі через Азов навіть за участі турецьких суден і почала вживати заходів із будівництва нових укріплень у Керченській протоці для перешкоджання ймовірному проходу російського військового флоту.

Минули осінь і два зимових місяці, а купці все ще перебували в Туреччині. 30 січня 1703 р. посол писав Ф.Апраксіну з Адріанополя, що І.Кадмін жив при ньому й до того часу не вдалося добитися указу про вільний пропуск його та інших «торгових людей» до Азова. Причиною цього було названо «татарські сум'яття». Усе ж дипломат сподівався, що незабаром це питання вирішиться позитивно²². Але такі надії були марними.

Згідно з відпискою П.Толстого, відправленою до Посольського приказу на ім'я царя Петра Олексійовича, 11 лютого 1703 р. під час візиту до двору

²⁰ Там же. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.187–187 об, 188 об., 233–233 об., 234 об. – 235.

²¹ Там же. – Оп.1 (1702). – Д.1. – Л.328–328 об.

²² Там же. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.44.

російського дипломата А.Маврокордатос відповів на його клопотання про відпущення московських купців, які тоді перебували у Стамбулі й Адріанополі, через Чорне море до Азова. Османський урядовець заявив, що П.Толстому про те «і говорити було не належало», адже під час перебування в Туреччині звичайних послів укладено мирний договір, а статтю про торгівлю не було закінчено і відкладено справу до прибуття великого посла. Утім за перебування великого посла остаточну статтю до цього часу не завершено. Спочатку слід було говорити про її затвердження, що мало врегулювати питання про купецькі справи («і таким чином купецьким людям в купецькій поведінці й порядок учиниться, а не завершивши тієї статті купецьким людям через Чорне море їздити непристойно»)²³.

На це посол заявив, що він не має ані вказівки, ані повноважень від царя на укладення торговельної статті, а якщо Порта має якісь плани щодо вирішення питання, то нехай повідомить, а він, за адекватності її запитів, напише про них до свого монарха. Натомість згаданих московських купців слід відпустити Чорним морем до Азова – тим самим шляхом, яким вони прибули до Стамбула. Серед аргументів П.Толстого було те, що купці, приїхавши до Туреччини, купили багато важкого товару і тривалий час там проживали. Також посол клопотався, аби султан заради добрих відносин із царем Петром Олексійовичем дозволив московським купцям купити кипарисів та інших дерев, призначених для монарших садів (про дерева йшлося у царській грамоті, привезеній І.Кадмінім)²⁴.

Реакція А.Маврокордатоса, як вона описана у відписці, була чіткою й рішучою, адже турецьке керівництво не бажало йти на компроміси в питанні чорноморської торгівлі: «Тих згаданих московських купців указав султанова величність відпустити по землі через Волоську землю, а через море пропускати їх не указав, і тому й дерев їм купляти ні для чого, і більше про цю справу й говорити не потрібно, і нічого»²⁵.

Вочевидь після цієї розмови П.Толстому здалося, що питання про подорож купців морем до Азова вже не варто було знову порушувати. Він почав готувати папери, які хотів надіслати до Москви, та інші, що могли стати у пригоді купцям під час подорожі. 21 лютого 1703 р. посол передав І.Кадміні пакет листів, адресатами яких були боярин Ф.Головін, Ф.Апраксін, волоський господар і полковник С.Палій. У посланні до першого коротко повідомлялося про від'їзд І.Кадміна з купецьким товариством суходолом та відправку їхніх товарів морем до волоського міста Галаца. Звідти купці мали добиратися Волоською землею в напрямку Києва²⁶. А до С.Палія посол звертався з проханням про належний прийом і сприяння в потребах І.Кадміна та іншим московським купцям, які прямували до Москви, тоді, коли вони досягнуть територій, підвладних полковникові²⁷.

²³ Там же. – Л.272–272 об.

²⁴ Там же. – Л.272 об. – 273.

²⁵ Там же. – Л.273.

²⁶ Там же. – Л.61–61 об.

²⁷ Там же. – Л.62.

Але від'їзд знову відкладався. Тим часом купці ділилися з послом різноманітною інформацією. Так, 2 березня 1703 р. до П.Толстого надійшов лист зі Стамбула від московських «торгових людей» М.Кирилова й С.Толкачова з повідомленням про чутки щодо перекидання турецького війська в районі Чорного моря та заходів, які чинилися в Керченській протоці, що мало повернути увагу російської влади. Згідно з цими чутками, війська, які збиралися в Бабадазі, вирушили морем до Трапезунда. Також нібито для транспортування військ до останнього зі Стамбула до Дунаю вирушили 6 кораблів. «А Трепізон близько Кубані», – говорилося в донесенні купців. Вони чули і про те, що протоку вже почали засипати («під Керчю гирло чорноморське засипають і б'ють палі, аби не було проходу кораблям»)²⁸.

Російський посол не лише взяв до уваги інформацію від купців, але й був нею прикро вражений та одразу, того ж дня, звернувся з запитом до єрусалимського патріарха у зв'язку з отриманими новинами («котрий їх лист печаль немалу мені несе, і молю вашу святість, якщо щось відаєте чи провідати зможете, сповістіть нам за милістю своєю»)²⁹.

Незабаром у П.Толстого знову з'явилися сподівання щодо подорожі купців водним шляхом, так як у черговий раз вирішив порушити це питання перед Портою. 15 березня 1703 р. він, зустрівшись із представником турецького уряду А.Маврокордатосом, запропонував відправити московських купців зі Стамбула до Азова морем. Посол, зокрема, наголошував на труднощах проїзду суходолом через «польські заворушення» («оскільки нині через Волоську землю шлях їм незручний через збурення поляків, які знаходяться при тій дорозі»). Також він виказав невдоволення наданням купцям фірмана для поїздки до Галаца. За словами дипломата, «то вчинено для зрощування дружби непристойно», адже цар, «бажаючи дружби і любові», у своїй грамоті просив султана дозволити купцям купити кипариси та інші дерева для садів. Однак через те, що придатний час для цього вже минув, росіян слід негайно відпустити морем до Азова, «поширюючи любов і дружбу»³⁰.

Тим часом купці продовжували надавати московському дипломатові важливу інформацію. 2 квітня 1703 р. від І.Кадміна зі Стамбула до П.Толстого в Адріанополь надійшов лист із комплексом відомостей. Перша коротка новина стосувалася подій у Правобережній Україні – захоплення поляками Немирова, який обороняли козаки С.Палія. Значно більше інформації стосувалося підготовки турецького військового флоту. Купець, зокрема, писав про будівництво в османській столиці 60 фуркатів, призначених для відправки до Дніпра, де будувалося нове місто; просмолення султанських кораблів; підготовку боеприпасів і будівельних інструментів; завантаження вночі гімей гарматами, бомбами, ядрами, а також деревиною; відправку 2 гімей з яничарами на Чорне море; розмови про відправку туди ж ще 60 гімей, 3 султанських кораблів, усіх каторг і фуркатів, які споруджувалися; наказ про прибуття всіх каторг із «Білого моря» (Середземного); «відписування» багатьох

²⁸ Там же. – Л.67–67 об.

²⁹ Там же. – Л.67 об.

³⁰ Там же. – Л.274 об. – 275.

гімей у торгових людей; укази про відбір у них на анатолійському узбережжі Чорного моря суден для перевезення військ до Криму та бажання турків іти на Азов і Таганрог; склад, дату відправки та командувача флоту, який мав іти на Чорне море тощо. Інші відомості стосувалися звернення правлячого кримського хана до свого попередника, який утік до черкесів; інциденту з відбором та поверненням гармат і дрібної зброї у грецьких купців, котрі прямували морем зі Стамбула до Галаца; значної кількості у Криму «торгових людей» із «литовських міст»; зближення позицій запорожців із татарами; появи у Стамбулі анонімних листів з інформацією про надання венеціанським правителем майстрів корабельної справи московському цареві³¹.

Перелік усіх цих відомостей, вочевидь, свідчить про тісну співпрацю купців із московським послом. Натомість той, зі свого боку, усе ще не полишав сподівань, що турків удасться переконати. Зокрема він писав Ф.Головіну, що османські урядовці впродовж тривалого часу «вабили» його питанням стосовно пропуску московських «торгових людей» до Азова Чорним морем. Урешті 23 квітня 1703 р. до П.Толстого прибув представник А.Маврокордатоса, який передав словесне послання свого пана. Урядовець повідомляв, що неодноразово спілкувався з великим візиром та клопотався щодо дозволу купцям вирушити морем до Азова, але не зміг отримати згоди. За словами А.Маврокордатоса, візир і сам бажав вирішити позитивним чином цю проблему, удовольняючи царську сторону, але цього не можна було зробити без розгляду справи диваном. Натомість прийняте рішення розходилося з бажанням посла: «А в дивані візир і муфтії, і всі турецькі міністри досить про те порадившись, затвердили остаточно, що торговим московським людям, не завершивши про торгіву справу статті, через Чорне море їздити не належить, і вчинити так, щоб їх морем в Азов відпустити неможливо». Султан, відповідно, видав указ про повернення купців суходелом. Із ними мали бути відправлені розпорядження Порти до бабинського сераскера Юсуфа-паші й до волоського господаря про надання торгівцям необхідної кількості підвід. Причому невелика оплата за використання останніх мала відповідати рівню оплати, що видавалася з імперського скарбу за підводи, які використовувалися у «султанському поході». Турецькі військовики отримали наказ про супровід купців «до російських міст у цілості з усіма їхніми товарами»³².

У відповідь П.Толстой висловив невдоволення, зазначивши, що ця справа Порти «не любовна» стосовно царської сторони й «Бог знає», через які причини купців не відпускають морем. Він відкинув пояснення турків, що тим «непристойно» мандрувати таким чином, оскільки, мовляв, незакінчена стаття про торгівлю, зауваживши, що минулого разу московські купці, які приїжджали зі своїми товарами морем до Стамбула, були так само відпущені назад до Азова без уточнення виконання згаданої статті. І це, за словами посла, було явним свідченням не всього сказаного турецькими урядовцями

³¹ Там же. – Л.201 об. – 203.

³² Там же. – Л.278–278 об.

(«і з того явно показується, що нині не через незавершену статтю ті згадані купці по морю не відпускаються, але через якусь приховану причину»). Однак таке тривале даремне та збиткове перебування купців «у турецькій стороні», завершував П.Толстой, не давало йому можливості вести затяжні переговори на цю тему. Він зауважив також, що султан чинить за своєю волею, але було би доречніше примножувати, а не применшувати «любов і дружбу», натомість прийняте рішення про повернення торгівців не тільки завдасть їм збитків, але й залишить без усіх товарів³³.

Тим часом справа рухалася до завершення і 30 квітня 1703 р. від А.Маврокордатоса до П.Толстого прибув посланець із пропозицією прислати до нього одного з російських купців. Дипломат відправив секретаря С.Толкачова разом із товмачем К.Макидонським. Їм обом наказав говорити, що дуже «журиться» через недотримання Портою своєї обіцянки й надалі вважає небезпечним вірити словам турецьких урядовців. Після повернення прикажчик і перекладач повідомили, що А.Маврокордатос підтвердив, аби московські купці їхали зі Стамбула сухопуттям, і обіцяв, що зробить цю поїздку беззбитковою. Росіяни нарікали, що впродовж тривалого проживання в Туреччині «торгові люди» «у великі впали збитки», і після султанського указу вони негайно поїдуть. А.Маврокордатос також переказав послові, аби він не ображався, адже великий візир дуже старається, щоб у цій справі якось удовольнити підданих «царської величності»³⁴.

Того ж дня, 30 квітня 1703 р., І.Кадмін писав зі Стамбула П.Толстому про повернення з Січі чауша, який їздив за дорученням султана для огляду нового міста, що було споруджене неподалік; про поїздку другого чауша в Азов; про підготовку турецьких кораблів для відправки на Чорне море; про зміцнення артилерією гирла біля Стамбула; про османські війська в дунайсько-дніпровському межиріччі та про наміри йти на Запоріжжя для розорення нового міста³⁵.

Уже 2 травня 1703 р. до П.Толстого прибув посланець великого візира Мегмет-ага. Він повідомив, що султан розпорядився надати купцям для проїзду сухоходом від Стамбула до Волоської землі 30 підвід «без найму і без прогонів». А далі для поїздки від Волощини до Московської держави їм мало бути надано стільки ж підвід, але «з прогонами». Та на цій ділянці купці мали сплатити лише половину вартості використання транспортних засобів. Великий візир наказав азі звернути увагу П.Толстого на винятковість цієї ситуації: «І така милість султанової величності тим купцям явилася, якої милості і зразка ніякої іншої держави купцям не чинилося». Саме Мегмет-ага отримав розпорядження супроводжувати купців до царських володінь з усім їхнім майном. Крім того ага інформував, що подорожні звільнялися від сплати податків під час проїзду у султанських володіннях. Великий візир надав йому 6 фірманів зі своєю печаткою та грамоти, адресовані стамбульському каймаканові, сераскерові Юсуфові-паші та волоському господареві з метою

³³ Там же. – Л.278 об.

³⁴ Там же. – Л.278 об. – 279.

³⁵ Там же. – Л.224 об. – 225.

сприяння купцям як при виїзді зі столиці, так і в дорозі, та насамперед у забезпеченні провідниками. Показавши ці документи П.Толстому, Мегмет-ага заявив, щоб його співвітчизники їхали з ним без будь-якого побоювання й що вони будуть усім задоволені, адже візир і усно йому про це наказував³⁶.

Як свідчить запис у статейному списку П.Толстого за 4 травня 1703 р., того дня з Адріанополя від нього поїхав прикажчик С.Толкачов, з яким були відправлені листи в Москву, адресовані бояринові Ф.Головіну та Ф.Апраксину. Задля супроводу С.Толкачова з товариством з Адріанополя разом із прикажчиком виїхав і Мегмет-ага³⁷.

У листі до Ф.Головіна П.Толстой писав, зокрема, про хід справи щодо розрахунку за пограбовані у греків запорожцями матеріальні цінності, а також про відправку зі Стамбула до Чорного моря галер і невеликої кількості малих суден. Ходили чутки, що цей флот призначався для «іверської війни». Поспішні воєнні приготування поступово затихали, але будівництво укріплень у Керченській протоці не відкладалося. Утім достеменно довідатися про те, що там мало робитися – чи спорудження фортеці, чи засипання протоки – посол не міг. Саме з метою збереження в таємниці цих робіт турки не відпустили московських купців до Азова морем – «щоб вони того їх починання не бачили»³⁸.

Крім цього з С.Толкачовим було відправлено й інші документи. Спочатку вказувалися «книги», які слід було передати в Посольський та Адміралтейський прикази. Так називалися матеріали із записами про доставку С.Толкачовим до П.Толстого хутра і моржевих ікл із листом від Ф.Апраксина, продаж цих товарів в Адріанополі та витрату виручених за них коштів³⁹. Також передавалися дві обширних «відписки» в Посольський приказ на царське ім'я. У першій йшлося про діяльність П.Толстого з часу прибуття до Адріанополя – дипломатичні зносини щодо перебування його при султанському дворі, пограбування запорожцями грецьких купців, взаємини запорожців із кримськими татарами, звернення татар до султана, конфлікти на кордонах царських та османських володінь, спорудження російської фортеці в Кам'яному Затоні, зміни на престолі кримського хана та калги-султана, будівництво азовського флоту, розмежування земель між Османською імперією й Російською державою, турецьку військову активність поблизу кордонів останньої та спорядження флоту у Стамбулі, зміну на посаді великого візира, шляхи поїздок московських купців до Туреччини. Усі ці питання прямо стосувалися більш широкої загальної проблеми збереження миру між Москвою і Стамбулом, у чому обидві сторони тоді були дуже зацікавлені⁴⁰.

³⁶ Там же. – Л.279–279 об.

³⁷ Там же. – Л.228 об.

³⁸ Там же. – Л.229 об. – 232. Щоправда, пізніші матеріали свідчать, що посол не відправив свого листа до Ф.Головіна від 4 травня 1703 р. з купцями, припускаючи, що вони їхатимуть надто довго, а знайшов для його пересилки інший спосіб. Він відправив того листа 9 травня (див.: Там же. – Л.350–351).

³⁹ Там же. – Л.233–235.

⁴⁰ Там же. – Л.235–279 об.

Зауважимо, що у цій «відписці», на відміну від попередніх даних, було зазначено про від'їзд купців 5 травня 1703 р., а не днем раніше. Згідно вже з цим записом, того дня П.Толстой відправив купців, які були при ньому в Адріанополі, – С.Толкачова «з товаришами» (разом із ними був ага) до Стамбула, повелівши їм їхати до Москви, а там у Посольському приказі передати Ф.Головіну його «відписку»⁴¹.

Якраз у той час (на початку травня 1703 р.) російський дипломат завершив підготовку великого тексту, який був відповіддю на запити царя, надані П.Толстому при його від'їзді з Москви рік тому. У цьому тексті виказано чимало думок щодо ставлення тодішньої турецької влади до політики Москви, що є тлом для розуміння того, чому купцям на чолі з І.Кадмінім не було дозволено повернутися додому морським шляхом. Посол писав про негативне ставлення турків до християн загалом, а до православних зокрема; про оцінку росіян як головних ворогів завдяки давнім пророцтвам про падіння через них держави, а найбільше – у зв'язку з різким зростанням потужності їхніх морських і сухопутних сил; про велике побоювання виступу християн – підданих султана – на боці Москви в разі нападу її на Туреччину. Усе це спонукало відмовитися від ідеї розширення торгівлі Чорним морем через Азов. Особлива увага у відповідях на царські запити приділялася спробам османської влади убезпечити себе від нападу російського флоту шляхом блокування Керченської протоки⁴². Цей текст є другою «відпискою» й описом Османської імперії, складеним як відповідь на запити царя Петра Олексійовича, сформульованими в низці «статей» та наданими П.Толстому при його від'їзді з Москви⁴³.

Уже за кілька днів після відправки зазначеного тексту до Москви, 9 травня 1703 р., П.Толстой надіслав Ф.Головіну зашифрованого листа, де спочатку йшлося про відбуття до Чорного моря в кінці квітня нечисленних галер і фуркатів на чолі з капітан-пашою. Це робилося з метою реалізації задуму спорудження трьох фортець – на березі протоки навпроти Керчі, поблизу Тамані та біля заснованого міста в Кам'яному Затоні. А далі посол відзначив, що турки з великою підозрою ставляться до росіян, чому й не пустили до Чорного моря московських купців⁴⁴.

Приблизно через два місяці після їх від'їзду П.Толстой отримав повідомлення про те, як проходила подорож. 1 липня 1703 р. Мегмет-ага, відправлений від Порти супроводжувати купців, повернувшись до Адріанополя, передав російському послові листа від І.Кадміна, написаного в Яссах. Той повідав, що прямував морем до Галаца з товаром, згідно з султанським указом, виклопотаним П.Толстим. Двоє інших купців – М.Федоров і С.Кузьмін, згідно з фірманами, дісталися Галаца сухоходом на султанських підводах. Далі всі їхали на найнятому транспорті («арабах») ⁴⁵.

⁴¹ Там же. – Л.279 об.

⁴² Там же. – Л.280–280 об., 286–286 об., 288 об. – 289, 343 об. – 344.

⁴³ Там же. – Л.280–349. Цей опис повністю опубліковано (див.: Русский посол в Стамбуле (Пётр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.) / Сост. и авт. вступ. ст. и прим. М.Р.Арунова, С.Ф.Орешкова. – Москва, 1985. – 160 с.).

⁴⁴ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.350–350 об.

⁴⁵ Там же. – Л.390 об. – 391.

Дорогою І.Кадмін мав затримку через податки в Тульчі на Дунаї, звідки їздив у Кілію до Юсуфа-паші. Потім купці заплатили невеликий юмрук у Ґалаці, а вже в Яссах розраховалися юмуком «вельми з досадою». Причиною оподаткування було те, як пояснював І.Кадмін, що у фірманах чітко не зазначалося, що податок треба сплатити тільки у Стамбулі й більше ніде (саме про таку схему розрахунку говорили в Адріанополі А.Маврокордатос та аґа)⁴⁶.

Мегмет-аґа опікувався росіянами від Ґалаца. При ньому було 80 осіб, наданих представником турецької влади Юсуфом-пашею для супроводу купців, які їхали до «російського рубежу, до Палія чи до Немирова». Точніше про кінцеву точку їхньої подорожі І.Кадмін «із товаришами» не знали. Додаткових 80 супроводжуваних за наказом Юсуфа-паші повинен був виділити також молдовський господар. Про опікування купцями з боку Мегмета-аґи росіянин згадав з особливою вдячністю («а аґа, котрий нас проводжав до Ясс, і дбав нам як батько сину, проста душа та найдобріша людина»). Купець віддячив турецькому урядникові невеликим дарунком («азі я від себе пешкеш дав мале число»), а також клопотався про те, щоб П.Толстой допоміг йому, якщо той звернеться до посла з якимось проханням. До волозької столиці росіяни дісталися «всі в доброму здоров'ї»⁴⁷.

Багато матеріалу про подорож купців із турецької столиці знаходимо у записах московського священика І.Лук'янова. На зворотній дорозі, по прибутті до Стамбула, під час огляду турками-митниками судна, на якому він перебував, І.Лук'янов поспілкувався з їхнім начальником. Отримавши від священика в дарунок ерусалимську вервицю, той порадив йому поспішати, адже незабаром до російської столиці мали їхати раніше знайомі І.Лук'янову російські купці. Того ж дня він зустрівся з ними – І.Кадмін і його брат Ераст улаштували богомольцям добру трапезу. Купці були раді священикові з його супутниками і кликали їхати разом до Москви⁴⁸.

Далі І.Лук'янов писав про переїзд до села Яниково (Єніково) за 10 верст від Стамбула, звідки відходили судна у Чорне море. До цього села було відтранспортовано в каюках товари. Туди ж прибули священик «із товаришами», зупинившись на подвір'ї, де вже перебували московські купці, які, утім, не вантажили свої товари, очікуючи наказу з Адріанополя. Потім усе ж завантажили, після чого відразу надійшло розпорядження: купці мали їхати суходолом до Ґалаца, а далі до Києва на турецьких підводах, у супроводі 200 турків (на кожну гарбу виділялося по 4 вола, а загалом їх було 120). Проте І.Кадмін «із товаришами» вирішили піти морем, а суходолом поїхали прикажчики І.Саєва та М.Григор'єва. На судні відпливли й богомольці⁴⁹.

Судно зайшло в гирло Дунаю, потім до Тульчі, а далі до Рені. Від цього міста І.Кадмін разом зі священиком та його супутниками на винайнятому в турків човні прибули в Ґалац. Потім туди підійшов їхній корабель, а невдовзі

⁴⁶ Там же. – Л.391.

⁴⁷ Там же. – Л.391–391 об.

⁴⁸ Хождение в Святыю землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703. – С.116, 234–235, 363–364.

⁴⁹ Там же. – С.117, 235–236, 364–365.

прибули і 200 осіб турецького супроводу та було пригнано волів. В останню ніч перебування в Галаці сталося лихо з «молодиком» Кузьмою Кадміним, який кричав, свистів, рвав на собі одяг та все розкидав навкруги. Довелося його закувати й так везти до Києва⁵⁰.

Турецький ескорт пильно охороняв купців. Коли ставалася якась поломка, то караван рухався далі, а 20–30 османців залишалися на місці, до завершення ремонту. Супроводжуючі не залишали нікого без нагляду, навіть для відправлення фізіологічних потреб. І.Лук'янов пояснював таку увагу суворістю султанського указу, згідно з яким за втрату навіть одного росіянина мали бути страченими всі 200 османців. Купців слід було передати в Києві воеводі з наданням розписки для самого султана. Росіяни ж повинні були написати листа до П.Толстого, в якому повідомлялося б про їх прибуття до кордону, і що ані турки, ані татари не заподіяли їм жодної шкоди. У зв'язку з цим І.Лук'янов зазначив, що ніякої загрози від татар їм не було. Натомість, якби їхали без охорони, то без неприємностей не обійшлося б, адже «була слава велика в татар, що московські купці їдуть багаті»⁵¹.

Далі священник згадував про приїзд до Ясс, потім до Сорок, переправу через Дністер, прибуття в Немирів, який на той час був розорений козаками С.Палія й там тоді знаходилося 5-тисячне польське військо. Уже тут турки просили, щоб їм дозволили повертатися назад і дали розписку, але купці заперечували, аргументуючи свою позицію тим, що Немирів не належить цареві й польський очільник не стане розписуватися замість московського боярина. Натомість османці пояснювали своє бажання повернутися страхом перед С.Палієм: «Ми б вас із радістю й до Києва провели, але ми боїмося Палія вашого, він нас не випустить від себе, тут нас поб'є». На це росіяни заперечили: «Чи в нас Палій якийсь свавільний у государя нашого?». А турки відповідали: «У нас про нього страшно грізна слава. Та ми нікого так не боїмося, як його. Нам дуже й самим хочеться його побачити». Урешті вони погодилися далі супроводжувати купців, адже не могли повернутися до султана без письмового документа⁵².

Упродовж чотирьох днів караван рухався степом, а на п'ятий прибув до Паволочі, де було «Палієве володіння». За 15 верст від нього зупинилися, нагодували коней, самі пообідали, а посланці поїхали в Паволоч і повідомили полковникові про прибуття московських купців у супроводі турків. Під звуки бубнів і литавр хутко зібралася «паліївщина» – козаки осідлали коней, озброїлися та виїхали з прапорами в поле. «А як турки побачили паліївщину, так стали ні живі, ні мертві», – зазначив І.Лук'янов. Особливе враження на подорожніх справила демонстрація молодими козаками своєї вправності, коли вони, з'явившись у лісочку чисельністю до 300 осіб на чолі з наказним полковником, розсіялися групами по 20–30 осіб і почали гарцювати на конях, кидати списи, стріляти з луків та пістолетів. Тоді караван зупинився, полковник підїхав і привітався з купцями, а вони пригощали

⁵⁰ Там же. – С.117–119, 236–237, 365–368.

⁵¹ Там же. – С.119–120, 237–238, 368.

⁵² Там же. – С.120–121, 238–239, 368–369.

горілкою, якої випили по чарці. Пізніше, коли проминули лісок, у полі козаки «як вдарили по конях – ніби як бризнули, як блискавка у нас з очей майнула, як по полю розсипались: де 20, де 10 до самого міста скакали». І на це турки «тільки головами хитають»⁵³.

У Павлоччі С.Палій видав подорожнім харчі та фураж. Турки, побоюючись, не хотіли їхати до Києва і просили купців, щоб полковник видав розписку про передачу їх йому у цілості. Ті погодились, також написавши листа від себе для П.Толстого. Разом з обома документами вони надали своєму турецькому ескорту невелику винагороду та відпустили. Надалі купців супроводжували козаки С.Палія. А вже при під'їзді до Фастова, за 5 верст, стався відомий епізод, коли дружина наказного полковника вислала назустріч купцям 500 кіннотників із прапорами. До табору було привезено харчі та фураж, а купці їздили на прийом до дружини С.Палія, яка ще й висловила готовність надати 500 козаків для супроводу турків через підвладні Польщі терени, якби вони добралися до Фастова⁵⁴.

М.Костомаров так відгукнувся на повідомлення, залишене І.Лук'яновим: «Цей дорогоцінний опис сучасника й очевидця подає наживо побут козаків у Правобережній Україні. Вражаючий, між іншим, цей сімейний порядок суспільного життя, за якого за відсутності полковника усім його полком управляє дружина, котра залишилася вдома, немовби домашнім господарством»⁵⁵.

А вже через два дні купці під охороною козаків на чолі з наказним полковником прибули до Києва, де жили півтора місяця, а потім, після Успенського ярмарку, вирушили на Ніжин. Це місто стало останнім, про яке згадав священник у своїй розповіді⁵⁶.

Зауважимо, що при вивченні документів посольства і свідчень І.Лук'янова впадає в око деяка відмінність стосовно кількості визначеного ними числа супроводжуваних, наданих турецьким урядом російським купцям. За документами посольства, а саме за листом І.Кадміна, 80 осіб було надано в Туреччині та стільки ж мав виділити молдавський господар, натомість за даними І.Лук'янова – їх було 200. У дійсності, можливо, число супроводжуваних було не 160, а дещо іншим. Священик теж міг указати лише приблизну кількість охорони. Тому припускаємо, що ескорт становив від 160 до 200 осіб.

Переходячи до висновків, звернімо увагу насамперед на два підходи, які видаються важливими у вивченні матеріалу про поїздку купецького товариства на чолі з І.Кадмінім. Перший полягає у використанні опису подорожі українськими територіями, зробленого І.Лук'яновим. У ньому містяться дані про найрізноманітніші обставини поїздки, у тому числі й ті, в яких так яскраво подано образи Правобережної України. Цей підхід можна назвати традиційним, але й доволі продуктивним. Другий підхід полягає в

⁵³ Там же. – С.121–122, 239–240, 369–370.

⁵⁴ Там же. – С.122, 240, 370–371.

⁵⁵ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С.203.

⁵⁶ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703. – С.122–124, 240–242, 371–372.

розгляді подорожі купців на широкому тлі міжнародної політики. Його стало доцільним застосувати лише тепер, після віднайдення комплексу джерел з історії поїздки російського купецького гурту та щодо обставин перебування їх у Туреччині у зв'язку з російсько-турецькими відносинами того часу. Ідеться переважно про спроби царського уряду призначити турків до присутності росіян на Чорному морі, нехай поки що суто з торговельною метою. У цьому підході можна виділити два аспекти. Перший – це використання Москвою купців як об'єкта у своїх геополітичних планах і діях. Вони доставили П.Толстому низку документів, які давали йому змогу розуміти тодішній напрям російської політики, а також поточні справи. Виконуючи завдання Москви, купці привозили матеріальні цінності послові, що призначалися для продажу. За виручені кошти П.Толстой мав вирішувати різні питання в інтересах своєї держави. Сама поїздка стала однією зі спроб Москви розширити власну присутність на Чорному морі. Ураховуємо при цьому й завуальовані у царській грамоті аспекти про можливі способи подорожі. Під час зворотної поїздки купці везли важливі для московського уряду документи, передані їм П.Толстим. Крім листів до різних осіб це були звіт про діяльність посольства та великий опис Османської імперії. Другий аспект – це власна активність купців у здобутті й передачі послові цілого комплексу різноманітної інформації, важливої як для самого П.Толстого в його дипломатичній діяльності, так і для російського керівництва. Чи за настановою московських урядовців, чи заради взаємовигідної співпраці з послом, торговці передали П.Толстому великий обсяг інформації, отриманої ними у Стамбулі. Вона стосувалася широкого кола подій та явищ: пересування османських військ та флоту, будівництва кораблів, посилення обороноздатності Стамбула, робіт у Керченській протоці, реакції Туреччини на російську фортецю в Кам'яному Затоні, політичної боротьби й торгівлі у Кримському ханстві, запорозько-татарських взаємин, захоплення татарами полонених у царських володіннях, протистояння польських військ із С.Палієм, запрошення венеціанських майстрів для роботи в Росії та ін.

Таке залучення купців на чолі з І.Кадмінім у політичні справи спонукає до думки, що вони були для них не менш важливими, аніж, власне, торгівля. Можливо навіть, що комерційні справи перебували на другому місці. На користь такого припущення говорить факт надто тривалого перебування купців у Туреччині в очікуванні на проїзд морем після завершення своїх торговельних справ – із вересня 1702 до травня 1703 рр., коли вони зазнали великих трат, водночас поїздка сухопуттям зайняла б значно менше часу. Найбільш імовірним виглядає пояснення, що російський посол дуже старався добитися дозволу для них на подорож морем, а купці були згодні чи то мали керуватися його позицією. Разом із цим на таку затримку могли вплинути й інші обставини, як тривале зволікання Порти, котра не давала чіткої відповіді – чи то вагаючись, чи то не бажаючи загострення дипломатичних взаємин із Росією. Можливим є й те, що переїзд суходолом саме для цих людей виявився складним завданням тому, що такий шлях був їм невідомим і видавався надто важким і небезпечним.

Відмова ж османського уряду в подорожі купців морем до Азова мала, на нашу думку, два раціональних пояснення. По-перше, турки вирішили покласти край таким поїздкам, розуміючи прагнення Москви пробитися на Чорне море. По-друге, вони не хотіли великого розголосу щодо заходів, спрямованих на блокування Керченської протоки, як і того, аби росіяни дізналися про технічний бік цих робіт, адже це робилося саме для протидії Москві. Стосовно ж офіційно задекларованої османським урядом причини відмови – відсутності угоди щодо торгівлі між Росією й Туреччиною, то це вважаємо лише формальним приводом. Турки зробили все для безпечної й комфортної подорожі росіян додому, аби уникнути обвинувачень із боку московської влади в недружніх намірах.

Отже поїздка купців на чолі з І.Кадмінім стала яскравим епізодом, що відображав російсько-турецькі суперечності в питанні торговельного сполучення Чорним морем. Якраз у той час османське керівництво, отримавши достатньо інформації про посилення Росії на її південних рубежах, готувалося до нового протистояння з Москвою. Вочевидь саме тому турки і припинили практику торговельних поїздок до Азова.

REFERENCES

1. Arunova, M.R., & Oreshkova, S.F. (Comps.). (1985). *Russkij posol v Stambule (Pyotr Andreevich Tolstoj i ego opisanie Osmanskoy imperii nachala XVIII v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Dyomin, A.S. (Ed.). (2008). *Khozhdenie v Svyatuyu zemlyu moskovskogo svyashchennika Ioanna Lukyanova 1701–1703*. Moskva. [in Russian].
3. Hurzhii, O., & Chukhlib, T. (1999). *Het'mans'ka Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kotliar, M.F., & Smolii, V.A. (1994). *Istoriia v zhyttiepysakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ohloblyn, O. (2001). *Het'man Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Lviv; Paryzh; Toronto. [in Ukrainian].
6. Oreshkova, S.F. (2006). Vstupitel'naya stat'ya. In *P.A.Tolstoj. Opisanie Chernogo morya, Egejskogo arhipelaga i osmanskogo flota*, (pp. 6–56). Moskva. [in Russian].
7. Pavlenko, N.I. (2008). *Ptentsy gnezda Petrova*. Moskva. [in Russian].
8. Serhienko, H.Ya. (1963). *Vyzvol'nyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v kintsi XVII i na pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

VIACHESLAV STANISLAVSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vvslavaua@ukr.net

RUSSIAN-TURKISH CONTRADICTIONS REGARDING THE TRADE THROUGH THE BLACK SEA (BY THE EXAMPLE OF THE MERCHANT'S TRAVEL LED BY I.KADMIN IN 1702–1703)

In the article, the author combines the information of the well-known in historiography of the story of the priest I.Lukyanov about a trip through the Right-Bank Ukraine with data from sources of the Russian State Archive of Ancient Acts on the trip of Russian

merchants from Azov to Turkey. This made it possible to find out that this trip had, besides the natural economic goal, significant political tasks. Perhaps even that political affairs have prevailed in the list of tasks that were to be solved by Russian merchants. At that time, the Russian political leadership was looking for ways to entrance their ships on the Black Sea. First, it had to be merchant ships. According to the author, the trip of merchants was a hidden attempt to gradually legitimize the presence of Russians on the sea. This assumption is based on the analysis of the text of the tsar's charter that was given to the merchants. The document, in particular, allowed merchants to use their vessels. Such questions were within the competence of the government of the empire. However, the charter was addressed to representatives of local authorities. In addition, merchants brought the Russian Ambassador to the Ottoman Empire a number of documents and material valuables that were necessary for his activities. During their stay in Turkey, they also gave P.Tolstoj various important information about which they could learn in Istanbul. The circumstances of the tour of this group of merchants, and in particular the considerable attention given to it by the Russian and Turkish governments, revealed a conflict of interest between Moscow and Istanbul concerning the authorities over the Black Sea. The Turkish government understood the plans of the tsar and was categorically against their implementation, because it wanted to retain full power over this sea. Just then, the Turks made significant efforts to prepare for defence from the Russian attack. Then, in particular, the construction of a fortress in the Kerch Strait began. In 1702–1703, diplomatic disputes between the two states ended with the prohibition of the Ottoman government to use the sea route for trade with the Russian Azov. This has become an important sign of the deterioration of Turkey's attitude towards Russia. This solution also had direct consequences for merchants, because they were forced to return in their country by land route. However, in these circumstances, they were also useful to their government, because they brought from the ambassador to Moscow very important documents that were related to the Ottoman Empire. They contain data that helps to understand the resolute position of the Turkish government towards the Black Sea. The description of the Ottoman Empire was of particular importance in this context.

Keywords: Russian state, Ottoman Empire, Black Sea, Right-Bank Ukraine, trade route, Tolstoj, Pali.